

דבר העורכת

ערגה הלר*

אני שמחה על הזכות שנפלה בחלקי, הודות לשיתוף הפעולה עם פרופ' אריה סובר, המייסד והעורך הראשי של כתב העת **הומור מקוון** לערוך גיליון מיוחד זה המוקדש לדיון בהיבטים הומוריסטיים ביצירות על השואה. היכולת להתבונן בנורא במבט קומי היא היכולת לשרוד, כי היא היכולת לחשוב ביצירתיות, להתבונן בנתון במבט שונה מעורר ומניע לעבר פתרון, פתרון של חיים. בראשית שנות התשעים של המאה העשרים, כשעבדתי על חיבור הדוקטורט שלי, שעסק בעצמי היוצר כעצמי אחר, או בפשטות: בסופרים ואומנים שהמציאו לעצמם ביוגרפיות ואף חיברו או יצרו אותן כאוטוביוגרפיות בזמן מלחמת העולם השנייה ולאחריה, התחוור לי לתדהמתי – כי לא הקדשתי לכך משמעות יתרה מעבר להכרה בעובדה שהקורפוס שלי הוא יצירות מהמאה העשרים – שעיקר מושאי המחקר שלי הם יוצרים שביקשו לשכתב את זהותם ביחס לשואת יהדות אירופה, חלקם אף ביקשו לקחת על עצמם זהות יהודית והאחרים ביקשו להתכחש לה. הקדשתי לתגלית זו הערת שוליים ארוכה אחת, סטטיסטית בעיקרה. תהיתי בה, האם כבת למשפחה שחלק ממנה, זה שמקורו במערב אירופה, לחם בנאצים, נכלא ועונה וחלקה האחר, הגדול יותר, שמקורו במרכז אירופה, נספה במחנות השמדה, מחקרי האקדמי אינו אלא ניסיון לא-מודע להתכתבות עצמית עם סיפור חיי. מלבד כמה הרצאות בכמה כנסים סמוך למועד חיבור הדוקטורט, לא שבת לעסוק במושאי ובממצאי תקופה ארוכה. כשהסופר היידי המשעשע יוסל בירשטיין – אותו היכרתי בתקופת לימודי לתואר שני ושלמרות פער השנים שבינינו והעובדה שהתקש לכתוב לי לעיתים גם ביידיש הפך לידיד טוב – שאל אותי מדוע איני מתכוונת לפרסם את ממצאי המחקר, אמרתי לי שדי לי. עם קבלת התואר הנכסף נעלתי לכשלושה עשורים את העיסוק ב[אוטו]ביוגרפיות – 'אמיתיות' או 'מומצאות' – וביצירה במדיה מגוונת על אודות השואה.

כבת של אומן ומחנך – ז'אק הלר (1925 – 2017) – ששנות נעוריו הוחשו מפאת זוועות מלחמת העולם השנייה, גדלתי לבית שבו ההתבוננות בשואה הייתה תמיד אמביוולנטית. כשהגרמנים פלשו לפריז, אבי היה תלמיד בית ספר כללי ובן למשפחה מאמינה. עם בני משפחתו הוא עזב את ביתו שבפריז, ועד מהרה נפרדו אבי ואחיו הבכור מהוריהם, שהסתתרו בבתי גויים בכפרים צדדיים. סבי וסבתי עבדו במשק החי, לבשו את בגדי הגויים ואכלו את מאכלי הגויים, בשנות המלחמה הם ויתרו על צביונם היהודי פשוט כדי לשרוד. שני המתבגרים מצאו מחסה בבתי ילדים שפרשו לוחמי המחתרת הצרפתית בערים ובכפרים, ואבי הפך להיות המדריך והמגונן של יתומים יהודים מכל רחבי אירופה, בני שלוש עד חמש, שהסתתרו בבית במואסק, שבדרום צרפת. הוא האכיל אותם, הרדים אותם, העיר אותם בבוקר, שיחק בתופסת, רקד ריקודי ילדים, לימד צרפתית את מי שלא ידעו, שרץ שרוכים, הטליא טלאים בבגדים שנקרעו, תפר כפתורים שנשרו... בשעות שבהן לא טיפל ביתומים, שהגיעו בדרך לא דרך לדרום צרפת מארצות דוברות צרפתית כמו בלגיה, ומארצות רחוקות וזרות כמו פולין, הוא למד אומנות באקדמיה תחת שם בדוי, ז'אק שוֹלָה, ואת שלמד יישם כ'קוֹקו', כינויו המחתרתי כזיפן תעודות ומסמכים גרמניים, במחלקה השישית של המחתרת הצרפתית. בלילות היה יוצא לפעולות נגד הגסטפו, חיילי הרייך וקציני אס. אס.

כשהייתי בת חמש עשרה סיפר לי אבי על הפעם הראשונה שבה נאלץ לירות ולחסל קצין נאצי מטווח אפס, כדי שפיצוץ מיועד של גשר רכבות יתקיים כמתוכנן. לפני שחיסל את הקצין נאלץ לירות בכלבו "החף מפשע" – כפי שתיאר אותו אבי – כי הכלב זיהה את נוכחותו. סיפור זה זכור לי במיוחד,

במידה רבה הוא סופר מעיניו של הכלב הנאמן שנאמנותו לבעליו עלתה בחייו, אך הייתה מקרית, שכן בנסיבות חיים אחרות יכול היה בלי שום ספק להיות כלבו הנאמן של אבי. עיני הכלב הנאמן והמת היו נקודת המבט השונה על המלחמה ונקודת הפתיחה שלי לאיסוף מגוון נרטיבים אוטוביוגרפיים ואוטוביוגרפיים מומצאים על השואה, חלקם רוויי הומור. בעבור רבים יצירה על השואה, או הנרטיב של השואה, חייבים להיות מקובעים בזווית ראייה אחת, 'נאמנה להיסטוריה', חסרת גמישות יצירתית, ולפיכך חסרת הומור. אך ההומור הוא יסוד נדרש בחיינו, שכן אם נסתמך לרגע על הרפואה היוונית העתיקה, ללא האיזון של ההומור בגופנו, נהייה חסרי חיים. מובן שמבחינה פיזיונומית הרופאים העתיקים טעו לחלוטין, אך לא במובן הרוחני. הפסיכותרפיסטית, המחנכת וחוקרת המחוונים, ד"ר אריקה לנדאו (1931 - 2013), ניצולת שואה, שלמדתי, עבדתי וחקרתי במחיצתה שנים ארוכות, הייתה הראשונה שהסבה את תשומת ליבי לכוחו של ההומור הפנימי בבניית אישיותם של שורדי השואה, כשעוד הייתי תלמידת מחקר. לפתע הבנתי כיצד דודותיה של אימי שרדו את ניסויי של מנגלה ויצאו מאושוויץ בחיים ומלאות בשמחת חיים. באחת השיחות של לנדאו ושלי, שעסקו בילדותה בשואה, סקרה כיצד הפכה את נקודת המבט על האוכל הדל והתנאים הקשים לנקודה של אור. כשהתייעצה איתי על אודות האירורים של מילארדה פירשובה לספרה האוטוביוגרפי **לתת משמעות** (הקיבוץ המאוחד, 2000) – המתכתב באופן גלוי עם **האדם מחפש משמעות** של הפסיכותרפיסט והמחנך ניצול השואה ויקטור פראנקל – אמרה שבחרה באירורים מסוימים אלה בשל עדינותם ובשל ההומור החבוי בהם. היא בחרה בהם דווקא משום שאותם האירורים של פירשובה הצ'כית כבר התפרסמו בספר אחר, ספר שירה, בעל משמעות אחרת שבו הציגו חזותית את הטקסט המילולי. בספרה של לנדאו הם היו מבט צוחק של תקווה. אך גם כאן הם התכתבו עם הטקסט, טקסט חדש וזר, כאותם הפליטים והשורדים שהקימו בית בישראל, זרים ושייכים גם יחד, משל לפעולת ההומור שביצירות על השואה.

כאמור, מקבץ מאמרים בגיליון זה של **הומור מקוון** הוא מקבץ הבוחן היבטים הומוריסטיים מגוונים ביצירות מודרניות ועכשוויות על השואה. המאמר הראשון הוא של ד"ר **בתיה רייכמן**. המאמר חושף את נקודת המבט הכפולה של הסופר וההומוריסטיקן אפרים קישון. רבות נכתב על קישון ועל ההומור שלו, יתרונה של רייכמן הוא מרחק הזמן שאיפשר קריאה הוליסטית בכתביו. קישון הפופולרי בישראל ובתפוצות העיד על עצמו כי הפך "לסופר חביב על ילדיו ונכדיו של [...] קצין אס.אס." ובכך מציע לקוראים את ההתבוננות הכפולה, המחודשת. ההתבוננות הפנימית, העצמית, שמציע קישון לפי פרשנותה של רייכמן במאמרה, בונה פרסונה סטירית מעודנת המדברת בגוף ראשון, והופכת את קשיי הקליטה והתערבות בהווה הישראלית לכבדים יותר מהאירועים ההיסטוריים הדרמטיים שקדמו להם, ולו רק משום שהצברים רק 'קראו עליהם' ולא חיו אותם. קישון לפי רייכמן הוא הזר הנצחי. בעל מבט הומוריסטי הזקוק להזרה מתמדת. רייכמן מדגימה כיצד הטון האירוני והשנון ביצירתו של קישון משתלב בפרסונה הספרותית שהוא בונה לעצמו, המחזיקה תדיר בשתי נקודות מבט זרות זו לזו, עוינות אפילו, זו של הישראלי – בפריזמה של 'העולה החדש' – וזו של שורד השואה – בפריזמה של 'האירופאי הבורגני'.

המאמר השני בגיליון זה הוא מאמרה של ד"ר **אילריה שטילר-טימור** המתמקד ברומנים גרפיים על השואה שחיברו יוצרים ישראליים, ובוחן בין השאר גם את השפעתה של סדרת הרומן הגרפי **מאוס** של ארט שפילמן האמריקאי, סדרה שהפכה לקלסיקה בפני עצמה, על היוצרים הישראליים. שטילר-טימור מציעה קריאה אוקסימורונית – אם אוכל לכתותה כך – בנרטיב החזותי-מילולי של

הקומיקס ומגייסת לכך אנאליזה טרגית-קומית שמקורה בגישה האריסטוטלית. במרכז מאמרה, דנה שטילר-טימור ביצירותיהם של מישל קישקה (הדור השני- דברים שלא סיפרתי לאבא, 2012) ורותו מודן (הנכס, 2013) ומראה את הקול הכפול שביצירתם - הישראלי והזר, או הצבר והניצול. שטילר-טימור מדגימה כיצד ביצירתו של קישקה מועצם הקול הכפול גם בצמצום הצבעוניות ללוח צבעים מינימלי: שחור-לבן. למול הצבעוניות המאופקת של קישקה והאירוניה המוצנעת, מדגימה שטילר-טימור את הסרקזם של מודן, בגודש צבעוני, בגודש הפרטים ובהחצנה של הישראליות של נוער ההווה לעומת האירופאיות של טרום השואה. לסיכום מאמרה מציגה שטילר-טימור את הצבע כמקדם העלילה המרכזי ברומנים הגרפיים על השואה.

מאמרה של שטילר-טימור הוא ראשון מבין שלושה מאמרים הבוחנים את השואה בסוגת הקומיקס והרומן הגרפי, ובהם מאמרה של ד"ר פנינה רוזנברג ומאמרי שלי, ד"ר ערגה הלר. אך כיוון ששני מאמרים אלה מוקדשים לייצוג דמותה של אנה פרנק בקומיקס וברומנים גרפיים שהם עיבודים של יצירתה, קודם להם באסופה זו מאמרו של ד"ר שי רודין, המוקדש להומור ביצירתה המקורית של אנה פרנק. חלק נכבד ממאמרו של רודין משמש הקדמה לא רק להמשך טיעונו, אלא לכל המאמרים העוסקים ביומנה של אנה פרנק ובעיבודיו.

רודין גורס כי חסר דיון בהומור אצל אנה פרנק במחקרים ישראלים וזרים על המעמד הפולחני של היומן (בשולי הטיעון שלו מוסיף רודין שאף אין נכונות בחברה בישראל לאפשר התייחסות סאטירית לדמותה של פרנק). זאת למרות שאין שום מחלוקת כי היומן האוטנטי כתוב בהומור רב. אחת הסיבות שמציע רודין לעניין זה היא העובדה כי ככלל חסר במחקר דיון על אודות הומור ביומנים. אחד ההסברים שמספק רודין לפופולריות של היומן, ללא קשר לעניין השואה עצמו, וללא קשר להומור, הוא שכחות הכתיבה היומנאית לכאורה בספרות הילדים, כשהמספר המוסר את האירועים בגוף ראשון הוא גם הגיבור שלהם, תופעה שרודין מכנה בשם "פיצול הסובייקט". מקומו של ההומור בנרטיב שבונה אנה פרנק, לפי רודין, מצוי קודם לסיפור המעשה ובהמשך היומן גם קודם לכניסה למחבוא, שכן הוא נעוץ בפער שבין תיאור ההפתעה בקבלת היומן לנוכחותה של המספרת ברגע קנייתו. רודין מנתח את הופעת ההומור ביומן כדרך תקשורת עם הקורא, באופן המבנה את תגובתו מתוך אותה בנייה של ניגודים המבוססים על היפוך מציאות מוכרת בתיאור המאורעות וחוייתם. יסוד ההומור ביומנה של אנה פרנק ואחד מהסודות המשמעותיים של כוח משיכתו, כפי שמדגים רודין שוב ושוב במאמרו, הוא ביצוע הזרה מתמדת של נקודת התצפית על המציאות לצורך מניפולציה מתוחכמת על הקורא.

הנחת המוצא במאמרה של פנינה רוזנברג היא כי קומיקס ורומנים גרפיים הם סוגת קריאה מועדפת על בני הנוער, ולכן גם האפקטיבית ביותר בהעברת נרטיבים של שואה. הנחה זו שימשה כהנחת עבודה גם את צוותי החינוך במוזאון "בית אנה פרנק" באמסטרדם, שהוציאו לאור שלושה ספרי קומיקס בנושא אנה פרנק והשואה. רוזנברג מדגימה את ההשפעה של ספרי הקומיקס, שהראשונים ביניהם נוצרו על ידי אותו צמד אומנים הולנדיים מקומיים והאחרון שבהם נוצר על ידי האומנים האמריקאים סיד ג'קובסון וארני קולון. במרכזו של מאמרה, רוזנברג מדגימה את ייצוג ההומור של אנה פרנק ביצירת הקומיקס אנה פרנק: בית אנה פרנק הביוגרפיה הגרפית הרשמית של ג'קובסון וקולון בעיקר באמצעות ניגוד בין דמויות, שימוש בבדיחות מילוליות ובאמצעים הומוריסטיים המצויים ביומן המקורי, והצבת הצחוק של אנה פרנק, כדמות בקומיקס המעובד, כאסטרטגיית הסתרה מודעת של הסבל והפיכת האבסורד הטרגי (ומכאן הקומי) לרציני. קריאה במאמרה של רוזנברג לאחר מאמרו של רודין מאפשרת הבנה עמוקה יותר של עוצמת הכתיבה הספרותית של

אנה פרנק, שלהומור שמור בה תפקיד מפתח, עוצמה המצליחה לעבור ולשרוד אף בעיבוד דידיקטי במהותו.

המאמר האחרון בגיליון מיוחד זה הוא מאמרי. הוא מוקדש לדיון בהיבטים של הומור חזותי בעיבוד האחרון של יומנה של אנה פרנק לרומן גרפי – באנה פרנק: היומן הגרפי שיצרו הישראלים ארי פולמן ודויד פולנסקי בעבור קרן אנה פרנק בשוויץ, וראה אור לראשונה בשנת 2017. טקסט זה ראה אור ברחבי העולם במקביל במספר שפות במהלך מתוזמן ומתואם. בדומה לקומיקס של ג'קובסון וקולון אף הוא הוכרז כגרסה רשמית ואף הוא נושא כוונות פדגוגיות. אלא שבניגוד לקומיקס של ג'קובסון וקולון היצירה של פולמן פולנסקי מסווגת כרומן גרפי, ובכך מכווננת את עצמה לרף גבוה יותר לכאורה של קריאה ומסר ספרותי. העיבוד הזה ליומן אינו חושש מעיסוק מפורש בגופניות של הנערה המתבגרת, בגופניות של כל השוהים במחבוא, וההצגה ההומוריסטית של הגרוטסקי והאירוני – במונחיו של מיכאיל בחטין – מועצמת בפער שבין הייצוג המילולי לייצוג החזותי של אירועים בחיי הגיבורה. מאמר אחרון זה מדגים כיצד פולמן ופולנסקי מצליחים להעביר לקורא של הרומן הגרפי אותה אסטרטגיה של שינוי מתמיד והזרה של נקודת המבט, עליה הצביע רוזין במאמרו.

סוגרת את הגיליון סקירתו של פרופ' אריה סובר את הספר הערוך של פרופ' אליוט אורינג, *The First Book of Jewish Jokes*.

אני מקווה כי גיליון מיוחד זה יוסיף על המחקר העשיר בתחום ההומור והשואה באמצעות ההתבוננות העמוקה שמציע כל אחד מהמאמרים שבו ביוצר, בדמות, או ביצירה מסוימים.

ד"ר ערגה הלר